

Γεωγραφίες

Αρ. 34 (2019)

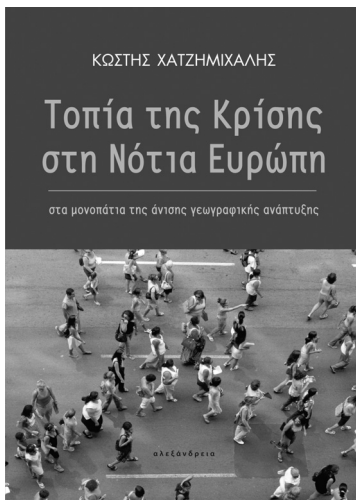
Γεωγραφίες, Τεύχος 34, 2019

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

-

Ο Χάρης Γολέμης¹ γράφει για το βιβλίο:
 Κωστής Χατζημιχάλης (2018), *Τοπία της κρίσης στη Νότια Ευρώπη: Στα μονοπάτια της άνισης γεωγραφικής ανάπτυξης*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Το βιβλίο αυτό, όπως και το λίγους μήνες μεγαλύτερο «αδελφάκι» του που εκδόθηκε στα αγγλικά, αλλά και το γενικότερο έργο του δίνουν στον Χατζημιχάλη μια περίοπτη θέση στον χώρο της ευρωπαϊκής –και παγκόσμιας– θα έλεγα–ριζοσπαστικής γεωγραφίας, όπως φάνηκε και από τους λόγους των διακεκριμένων επιστημόνων που τον τίμησαν με την παρουσία τους στην πρόσφατη εκδήλωση που έγινε στο Χαροκόπειο.

Στο σημείο αυτό θέλω να τονίσω μια ακόμη αρετή του Κωστή, όπως αυτή εμφανίζεται και σε αυτό το βιβλίο του. Ο εξαιρετικά ευγενής στους τρόπους και τη συμπεριφορά του συγγραφέας δεν μασάει τα λόγια του. Λέει τα σύκα σύκα και τη σκάφη σκάφη, έστω και αν αυτό ενοχλεί όσους στον δημόσιο λόγο τους κρύβουν όσα εξομολογούνται στον στενό κύκλο τους ή στο μαξιλάρι τους οι πιο φοβισμένοι. Έτσι, δεν διστάζει να μιλήσει για την ουσιαστική προσχώρηση, έστω και άθελά τους, ορισμένων Ελλήνων και ξένων κεντροαριστερών πανεπιστημιακών στον νεοφιλελευθερισμό, να κατακρίνει την υποτίμηση, αν όχι την καταδίκη, των δυναμικών κινητοποιήσεων κατά τη διάρκεια της κρίσης με αποκορύφωμα τις «πλατείες» τόσο από τη σοσιαλδημοκρατία όσο και από τα δογματικά κομμουνιστικά κόμματα ή ένα μέρος της άκρας αριστεράς, χωρίς όμως να καταλήγει στην άκριτη εξύμνηση των κινημάτων και μη διστάζοντας να κατακρίνει τον σεχταρισμό ορισμένων

από αυτά, καθώς και τη γραφειοκρατικοποίηση κάποιων πολλά υποσχόμενων παραδειγμάτων στο πεδίο του νέου κοινοτισμού ή των νέων ριζοσπαστικών κομμάτων που γέννησε η κρίση.

Χαρακτηρίζει με παρρησία, όπως έκανε άλλωστε και τότε που ήταν τα πράγματα ζόρικα για τους αιρετικούς της αριστεράς, την κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ –του παλιού, του ορθόδοξου– ως «κατ' όνομα σοσιαλιστική», τις χώρες του πρώην «υπαρκτού» ως καθεστώτα του «ανατολικού, κρατικού ψευδοσοσιαλισμού», μιλάει για τη «μετατροπή των νότιων κρατών σε ημιπροτεκτοράτα» και περιγράφει την κατάσταση στην Ελλάδα μετά το 2010 ως «καθεστώσ οιονει προτεκτοράτου».

Αναγνωρίζοντας τα θετικά του ΣΥΡΙΖΑ, της ηγεσίας και των μελών του κόμματος και της κυβέρνησής του –με τους ΑΝΕΛ, δυστυχώς– στον τομέα της αλληλεγγύης, της υγείας, της αγοράς εργασίας και της κοινωνικής αλληλεγγύης, ασκεί ταυτόχρονα σφοδρή κριτική σε πράξεις και παραλείψεις. Δεν θα αναφερθώ σήμερα συγκεκριμένα σε αυτήν την κριτική, όμως, όσες και όσοι δεν με πιστεύουν, μπορούν να ανατρέξουν στο βιβλίο και ειδικά στις σελίδες 107 (πλαίσιο 3.3), 178 (υποσημείωση 59), 219 (πλαίσιο 5.3), 303 και 304.

Σήμερα παρουσιάζουμε ένα πλούσιο σε πληροφορίες και προβληματισμό, συναρπαστικό βιβλίο, απολαυστικό στην ανάγνωση, αλλά και ιδιαίτερα χρήσιμο στους πανεπιστημιακούς,

¹ Οικονομολόγος, συντονιστής του Ευρωπαϊκού Δικτύου «transform!europe». Βασίζεται στην προφορική παρουσίαση του βιβλίου που έγινε 26/2/2019. golemis@transform-network.net

στους φοιτητές, στους ερευνητές, όπως και στους ακτιβιστές των κινημάτων και στα μέλη των κομμάτων. Στα επτά κεφάλαιά του, μέσα από μια επιστημονική επισκόπηση από τη σκοπιά της ριζοσπαστικής γεωγραφίας των αιτιών και των επιπτώσεων της κρίσης στις χώρες της Νότιας Ευρώπης, θίγονται ευρύτερα ζητήματα, που κατά τη γνώμη μου αφορούν τη στρατηγική της ανανεωτικής και ριζοσπαστικής αριστεράς στην Ελλάδα και τη Νότια Ευρώπη, από έναν άνθρωπο που είναι κριτικά ενεργός στο, χώρο αυτό εδώ και πολλές δεκαετίες.

Η γραφή, επιστημονικά θεμελιωμένη με στατιστικά στοιχεία, καταφέρνει να παρουσιάσει τις ασυνεχείς οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις, καθώς και την πάλη των ιδεών, που αφορούν κυρίως τη Νότια Ευρώπη αλλά και γενικότερα την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, κυρίως από τη δεκαετία του 1980 μέχρι σήμερα. Σε αυτό το συγγραφικό «ντοκιμαντέρ», οι αναγνώστες και οι αναγνώστριες δεν πλουτίζουν μόνο τις γνώσεις τους, αλλά αναγνωρίζουν και τους κατά καιρούς προβληματισμούς τους, τις δράσεις τους, τις εντάξεις και τις αποχωρήσεις τους, τις χαρές και τις απογοητεύσεις τους.

Το μεγάλο πλεονέκτημα του βιβλίου δεν είναι τόσο ο γλαφυρός και κριτικός τρόπος με τον οποίο παρουσιάζονται συνοπτικά, αλλά περιεκτικά, οι επιπτώσεις της κρίσης και οι αντιστάσεις σε αυτήν στις διάφορες χώρες της Νότιας Ευρώπης: για όλα αυτά έχουν γραφτεί πολλά, περισσότερο ή λιγότερο ενδιαφέροντα. Η ιδιαιτερότητα και το ενδιαφέρον του συγκεκριμένου έργου βασίζονται στην προσπάθεια του Χατζημιχάλη να εξηγήσει τις δομικές και όχι τις συγκυριακές αιτίες της κρίσης από την ιδιαίτερη σκοπιά της ριζοσπαστικής γεωγραφίας.

Καμιά παρουσίαση, ακόμη και η πιο περιεκτική, δεν μπορεί να συμπεριλάβει όλα τα κρίσιμα θέματα που θίγονται σε αυτό το βιβλίο, αμφιβάλλω δε αν όσοι και όσες βρίσκονται σήμερα εδώ θα μπορέσουν να έχουν μια πλήρη ει-

κόνα του, ακόμη και μετά τις τέσσερις εισηγήσεις. Η ανάγνωσή του, λοιπόν, είναι ένας, σας διαβεβαιώνω, ευχάριστος μονόδρομος τον οποίο μπορείτε να διαβείτε, ανακαλύπτοντας πεδία των δικών σας ενδιαφερόντων που μπορούν να ανοίξουν νέες συζητήσεις ή/και να είναι το έναυσμα νέων ερευνητικών προσπαθειών. Σε πολιτικό επίπεδο, το βιβλίο δεν είναι το λυσάρι που κάποιοι μπορεί να περιμένουν, ιδιαίτερα από τον τίτλο του τελευταίου κεφαλαίου, αλλά το φυτίλι που μπορεί να πυροδοτήσει έναν δημιουργικό στοχασμό και ενδεχομένως να παρακινήσει σε δράση.

Πριν αναφερθώ στο ζήτημα που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για μένα, θα κάνω μια σύντομη και, προφανώς, ατελή επισκόπηση των έξι από τα επτά κεφάλαια του βιβλίου, εξαιρώντας το πρώτο και το καταληκτικό κεφάλαιο, όχι γιατί δεν παρουσιάζουν ενδιαφέρον –αντίθετα δείχνουν τη συνοχή στη σκέψη του συγγραφέα, όπως αυτή εκτυλίσσεται στον κορμό του βιβλίου– αλλά λόγω έλλειψης χρόνου.

Το κεφάλαιο δύο και τρία, λοιπόν, θεμελιώνουν απολύτως πειστικά, με αριθμούς και διαγράμματα, την άνιση γεωγραφική ανάπτυξη στις τέσσερις χώρες της Νότιας Ευρώπης (Ελλάδα, Ισπανία, Ιταλία, Πορτογαλία) από τη δεκαετία του 1980, πριν και μετά την εισαγωγή του ευρώ, μέχρι και την περίοδο της μεγάλης κρίσης. Εξετάζεται η εξέλιξη του ΑΕΠ των χωρών της Νότιας Ευρώπης σε σύγκριση με το αντίστοιχο ευρωπαϊκό από την οποία προκύπτει ότι μετά από μια πρόσκαιρη σύγκλιση στη δεκαετία του 1990 η απόκλιση μεταξύ της νότιας περιφέρειας της Ευρωπαϊκής Ένωσης και του πυρήνα της αυξάνεται σημαντικά από το 2000 και θεαματικά μετά το 2010. Για την καλύτερη γνώση των ιδιαιτεροτήτων της Νότιας Ευρώπης παρουσιάζεται επίσης η διαχρονική διάρθρωση του ΑΕΠ στην οποία φαίνεται η βαρύνουσα σημασία του κατασκευαστικού κλάδου, ενώ εξετάζονται επίσης η εξέλιξη της γαιοπροσόδου, του εσωτερικού και εξωτερικού δανεισμού, των μετεγκαταστάσεων των επιχειρή-

σεων και της ανταγωνιστικότητας, η οποία παρουσιάζει σαφή μείωση ιδιαίτερα στους κλάδους έντασης εργασίας. Αναφορά γίνεται επίσης στις πολιτικές εξελίξεις και ιδιαίτερα στον ρόλο που έπαιξε η σοσιαλδημοκρατία των χωρών της Νότιας Ευρώπης στην, κατά τη γνώμη μου, νεοφιλελεύθερη παθητική επανάσταση –για να θυμηθώ κι εγώ τον Γκράμσι– η οποία στην Ελλάδα συμβολοποιήθηκε με τον παλλαϊκό έρωτα στο χρηματιστήριο και τη διαφθορά στην κατασκευή των άχρηστων φαραωνικών έργων για την ολυμπιάδα της ντόπας και της οικολογικής καταστροφής. Ιδιαίτερη μνεία γίνεται στις ιδιωτικοποιήσεις, σημείο που ο Κωστής μας θυμίζει το ΤΑΙ-ΠΕΔ και το Υπερταμείο, την προίκα που άφησαν στην Ελλάδα, μαζί με τα τερατώδη πλεονάσματα, τα τρία μνημόνια.

Όπως είπα στην αρχή, το φάντασμα του Γκράμσι πλανιέται πάνω από όλο το βιβλίο. Ιδιαίτερα σε αυτά τα δύο κεφάλαια, όπως και στο επόμενο, ο Χατζημιχάλης μας πιάνει από το χεράκι και μας δείχνει πόσο πολύ το έργο του μεγάλου στοχαστή και κομμουνιστή για το «ζήτημα του Νότου» και το σχήμα του για τη σχέση του Μεσοτζόρνο με τη Βόρεια Ιταλία συγγενεύουν με τη σχέση που έχει η Νότια Ευρώπη με τον πυρήνα της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Στο κεφάλαιο τέσσερα, μεταξύ άλλων, περιγράφεται με τη βοήθεια και επιλεγμένων γελοιογραφιών η ιδεολογική χρήση των εθνικών στερεοτύπων κατά τη διάρκεια της κρίσης και ιδιαίτερα η οριενταλιστική παρουσίαση των συμπεριφορών των πολιτών της Νότιας Ευρώπης οι οποίοι εκλαμβάνονται λόγω της θεωρούμενης τεμπελιάς τους, της συνεχούς διασκέδασής τους και της διαφθοράς τους ως αποκλειστικοί ένοχοι της κρίσης που έπληξε τις χώρες τους. Αυτουργοί αυτής της κριτικής δεν ήταν μόνο οι ταμπλόνιτ λαϊκές εφημερίδες, όπως η περιβόητη *Bild*, αλλά και οι σοβαροί *Financial Times* και *Economist* που πρώτοι χρησιμοποίησαν τον ρατσιστικό χαρακτηρισμό PIGS, καθώς και οι περισσότεροι από τους απερίγραπτους τύπους του Γιούρογκρουπ, με

πρώτο το αξέχαστο πρωτοπαλικάρο του Σόμπλε, και εσχάτως φίλο μας, σοσιαλιστή κύριο Ντάισελμπλουμ.

Το κεφάλαιο πέντε για την αποπολιτικοποίηση της άνησης ανάπτυξης πραγματεύεται ευρύτερα θεωρητικά και ιδεολογικά ζητήματα. Εδώ, ο πανεπιστημιακός Χατζημιχάλης συνομιλεί με τους συντηρητικούς και κεντροαριστερούς συναδέλφους του για θέματα που αφορούν μεν την επιστημονική πειθαρχία της γεωγραφίας, αλλά είναι σημαντικά και για την κοινωνία. Με αναφορές σε ξένους και Έλληνες συγγραφείς ο Κωστής επισημαίνει τη διαφορά μεταξύ πολιτικού και πολιτικής, δίνει έμφαση στην ικανότητα του κυρίαρχου ηγεμονικού πολιτικού λόγου να αλλάζει τη σημασία των λέξεων (μεταρρυθμίσεις, διαρθρωτικές αλλαγές, συντηρητικός-προοδευτικός, πλεονάζον προσωπικό, διάσωση των χρεοκοπημένων χωρών κλπ), αποδομεί την ελιτίστικη έννοια της αριστείας (για την οποία τόσα τράβηξαν από τους υπεράριστους δεξιούς και κεντροαριστερούς οι φίλοι μας υπουργοί Παιδείας με πρώτο τον Αριστείδη Μπαλάτ), μιλάει για το «κράτος εξαίρεση» και το χρέος ως εργαλείο πειθάρχησης. Ταυτόχρονα, πιστός στη συνήθειά του να στηρίζει τα επιχειρήματά του στη στατιστική, πλουτίζει τις γνώσεις μας με στοιχεία για την αύξηση των ανισοτήτων στα εισοδήματα όλων των χωρών του Νότου από το 1980 ως το 2016 και στη φτώχεια και την υλική στέρηση από το 2008 ως το 2017. Καταγγέλλει την επίθεση που γίνεται στους εργαζόμενους και τις εργαζόμενες των χωρών του ευρωπαϊκού Νότου, παραθέτοντας στοιχεία που αποκαλύπτουν τους μύθους περί της δήθεν άκαμπτης αγοράς εργασίας και τις δήθεν λίγες ώρες απασχόλησης, τη μεγάλη διαρθρωτική ανεργία που δεν αντιμετωπίζεται, φυσικά, με υποσχέσεις όπως η φούσκα του πακέτου Γιούνκερ, την ενεργειακή φτώχεια και τη διάλυση των συστημάτων υγείας που μέσα σε ελάχιστα χρόνια μείωσαν θεαματικά το προσδόκιμο ζωής.

Έγραφα στην αρχή ότι ο χρόνος δεν μου επιτρέπει να επισκοπήσω το πρώτο και το έβδομο κεφάλαιο του βιβλίου, αλλά γράφοντας την εισήγησή μου διαπίστωσα ότι ελάχιστα μπορώ να πω και για το κεφάλαιο έξι, από τα πιο σημαντικά του βιβλίου, στο οποίο ο πολιτικός Χατζημιχάλης αναφέρεται στα κινήματα αλληλεγγύης και αντίστασης στη Νότια Ευρώπη που γέννησε η κρίση. Όμως, από το πανόραμα των κυριότερων δράσεων και κινητοποιήσεων της πυκνής διετίας 2008–2010 που παρουσιάζεται σε αυτό το μέρος του βιβλίου οι οποίες σφράγισαν με διαφορετικούς τρόπους τις πολιτικές εξελίξεις στην Ελλάδα και στις άλλες χώρες της Νότιας Ευρώπης, αλλά και από το πλήθος των κριτικών παρατηρήσεων του Κωστή, δεν αντέχω στον πειρασμό να αναφερθώ επιγραμματικά σε κάποιες: α) στην, προφανώς, μη γραμμική συνέχεια των κινήματων που όλα φέρουν μέσα τους τη μνήμη του παρελθόντος (για παράδειγμα, οι «πλατείες», το αντιπαγκοσμιοποιητικό κίνημα) με τη μια γενιά ακτιβιστών να παραδίδει τη σκυτάλη στην επόμενη, β) στη μακρά αγωνιστική παράδοση της Νότιας Ευρώπης, γ) στη διαφορά μεταξύ της δράσης στον κόσμο του διαδικτύου και της ενσώματης παρουσίας στους δρόμους, τις πλατείες και τους τόπους δουλειάς (μήπως και στα υπουργικά συμβούλια;) οι οποίες όμως μπορούν να αλληλοσυμπληρώνονται και να αλληλοτροφοδοτούνται, έστω και αν στην πράξη η όποια αλλαγή γίνεται διά του σώματός μας, δ) στην αναζήτηση νέων πληθυντικών υποκειμένων, μια έγνοια του Κωστή από τη δεκαετία του 1970, ε) στην υψηλόφρονα και ανακουφιστική αίσθηση του συνανήκειν σε μια διεθνή, ριζοσπαστική πληθυντικότητα και τέλος, στην περηφάνια για τα δικά μας κινήματα αντίστασης και αλληλεγγύης στην κρίση: το ιστορικό «Δίκτυο» με το ανεπανάληπτο αντιρατσιστικό φεστιβάλ του, το «Σύνταγμα», το παραδειγματικό «City Plaza» και το χαλανδραϊκό «Μαζί να φάμε», στο οποίο η άμεση σύνδεση παραγωγών-κατανα-

λωτών γίνεται στα προαύλια των σχολείων της πόλης μας.

Από τα ποικίλα θέματα τα οποία καλύπτει το βιβλίο, όπως φαίνεται και από την εξαιρετικά συνοπτική περίληψη των κεφαλαίων δύο, τρία, τέσσερα και πέντε που έκανα πιο πάνω, θέλω να επικεντρώσω την προσοχή μου σε κάποια που αφορούν και τον δικό μου πολιτικό προβληματισμό για τις εξελίξεις στη Νότια Ευρώπη στο πλαίσιο της υπαρκτής, νεοφιλελεύθερης και αντιδημοκρατικής ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης.

Αρχίζω όμως με μια κορπορατιστική διαμαρτυρία. Ο Κωστής, από τότε που τον ξέρω, αντιμάχεται τα γενικά θεωρητικά σχήματα ανάλυσης του καπιταλισμού ως ενιαίου συστήματος που, όπως λέει, υιοθετούν κυρίως οι οικονομολόγοι, πιστεύοντας ότι ο χώρος διαμορφώνει διαφορετικά καπιταλιστικά μοντέλα συσσώρευσης και ανάπτυξης. Μετά από τόσων ετών προπαγάνδα, οι φίλοι του έχουμε πια πειστεί ότι ειδικά για τη χάραξη της στρατηγικής της αριστεράς έχει ιδιαίτερη σημασία η ανάλυση των επιμέρους κοινωνικών σχηματισμών, δηλαδή η γεωγραφία. Όμως, η θέρμη με την οποία υποστηρίζει την επιστημονική πειθαρχία που υπηρετεί τον οδηγεί κάποτε σε μια εν γένει αντιπαράθεση με τους οικονομολόγους, χωρίς να κάνει διάκριση, μερικές φορές και σε αυτό το βιβλίο, μεταξύ αυτών της κυρίαρχης άποψης και των άλλων, των ετερόδοξων: μαξιιστών ή ακόμη και μετακεϊνσιανών.

Και όμως οι διαφορές μεταξύ ριζοσπαστών γεωγράφων και ριζοσπαστών οικονομολόγων δεν είναι τόσο μεγάλες όσο φαίνονται παρά τη διαφορετική οπτική γωνία τους. Έτσι, η ιδιαίτερη σφοδρότητα με την οποία έπληξε η κρίση τις χώρες της Νότιας Ευρώπης συνδέεται, προφανώς, με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους που οφείλονται στη διαχρονικά άνηση καπιταλιστική μεγέθυνση (όχι ανάπτυξη). Όμως τόσο αυτή η μεγέθυνση όσο και οι κρίσεις είναι ενδογενή χαρακτηριστικά του καπιταλισμού, οξυμένα στην παρούσα νεοφιλελεύθερη, χρηματιστικοποιημένη

μορφή του. Προφανώς, η κατάσταση στη Νότια Ευρώπη επηρεάζεται άμεσα και από τη δεδομένη αρχιτεκτονική της ευρωζώνης η οποία δεν οφείλεται σε κάποιο λάθος των σχεδιαστών της, αλλά σε έναν συμβιβασμό μεταξύ μεγάλων κρατών τα οποία αποτελούν, κατά Πουλαντζά, συμπύκνωση ταξικών αντιθέσεων και συμφερόντων. Ο συμβιβασμός αυτός εκφράστηκε αρχικά με τη συνθήκη του Μάαστριχτ και πρόσφατα με την αυταρχική οικονομική διακυβέρνηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης η οποία επιβλήθηκε στην ευρωζώνη μετά τα προγράμματα λιτότητας που επιβλήθηκαν, με ή χωρίς μνημόνια, στις χώρες της Νότιας Ευρώπης. Σε αυτή τη σειρά λογικών συμπερασμάτων, με την οποία είμαι βέβαιος ότι συμφωνεί ο Κωστής, δεν βλέπω να υπάρχει κάποια διαφορά μεταξύ των αναλύσεων που στηρίζονται είτε στη ριζοσπαστική γεωγραφία είτε στην πολιτική οικονομία.

Επαναλαμβάνω ότι αυτό σε καμιά περίπτωση δεν σημαίνει ότι υποβαθμίζω τη συμβολή της ριζοσπαστικής γεωγραφίας στην ανάλυση των εξελίξεων γενικότερα και κυρίως στη Νότια Ευρώπη πριν και κατά τη διάρκεια της κρίσης η οποία μπορεί να βρίσκεται σε ύφεση, αλλά συνεχίζεται. Πώς θα μπορούσα να το κάνω άλλωστε μετά την πλύση εγκεφάλου στην οποία μας έχει υποβάλει ο Κωστής, όλους και όλες εμάς τους αριστερούς και τις αριστερές του ανανεωτικού ευρωκομμουνιστικού και μετέπειτα ριζοσπαστικού ρεύματος, από το 1970 μέχρι σήμερα;

Ας πάω όμως στο πιο σοβαρό για μένα θέμα που άπτεται της μεθόδου ανάλυσης του Χατζημιχάλη σε αυτό το βιβλίο, αλλά και στο γενικότερο έργο του. Όπως προείπα, κατά τον Κωστή η αιτία των δραματικών οικονομικών και κοινωνικών εξελίξεων στις χώρες της Νότιας Ευρώπης, κυρίως από το 2010 μέχρι σήμερα, πρέπει να αναζητηθεί στην προϋπάρχουσα της κρίσης δομή των οικονομιών τους και στο αναπτυξιακό τους υπόδειγμα. Παρά τις σημαντικές επιμέρους διαφορές τους οι χώρες αυτές είχαν και σε μεγάλο βαθμό

εξακολουθούν να έχουν πολλές ομοιότητες· για αυτό, άλλωστε, και μπορούν να είναι αντικείμενο μελέτης ως σύνολο διαφορετικό από την όλη Ευρωπαϊκή Ένωση ή άλλες περιφέρειές της.

Ορισμένες από αυτές τις ομοιότητες που αναφέρονται στο βιβλίο είναι: α) η κυριαρχία στην οικονομία τους των μικρών επιχειρήσεων, β) η μεγάλη έκταση του άτυπου τομέα (ένα πεδίο στο οποίο το έργο του Κωστή Χατζημιχάλη, αλλά και της Ντίνας Βαΐου, αναγνωρίζεται ως σπουδαίο και πέρα από τα σύνορα της χώρας μας), γ) η συνεπαγόμενη από τα δύο προηγούμενα μεγάλη ευελιξία της εργασίας που κατά κανόνα εμπερικλείει και τη διαρκή και συνήθως ανεξέλεγκτη παραβίαση της εργατικής νομοθεσίας, δ) η μεγάλη αυτοαπασχόληση και συνεπώς δ) η μειωμένη συνδικαλιστική εκπροσώπηση (η οποία, όμως, είναι γενικώς συγκρουσιακή και όχι συναινετική όπως στα μοντέλα των κοινωνικών εταίρων και του κοινωνικού διαλόγου που υπάρχουν στον πυρήνα της Ευρωπαϊκής Ένωσης), ε) η κρατολατρεία αλλά και το μίσος για το κράτος, στ) η διευρυμένη οικογένεια, που μέχρι πρόσφατα υποκαθιστούσε ικανοποιητικά το αδύναμο κράτος-πρόνοιας, ζ) η ιδιοκατοίκηση, η) η αυξανόμενη γήρανση που σε συνδυασμό με τη φοροδιαφυγή, κυρίως λόγω της ευέλικτης εργασίας και της άτυπης εργασίας, και την ανεργία διαλύει τα δημόσια ασφαλιστικά συστήματα.

Όπως γράφει ο Κωστής, τα παραπάνω κοινά χαρακτηριστικά συνέβαλαν τόσο στην οξυμένη μορφή που πήρε η κρίση στη Νότια Ευρώπη όσο και στην ανάπτυξη δυναμικών κινημάτων αλληλεγγύης και αντίστασης που κι αυτά δεν έπεσαν από τον ουρανό, αλλά συνδέονταν αφενός με την παραδοσιακή εξεγερσιακή παράδοση στις χώρες του ευρωπαϊκού Νότου και αφετέρου με τη συμμετοχή στους αγώνες αγωνιστών και αγωνιστριών από τις προηγούμενες γενιές.

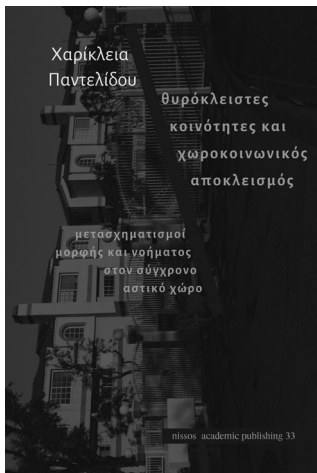
Το ερώτημα που απασχολεί –τόσο εμένα όσο και το ευρωπαϊκό δίκτυο «transform!», που έχει συστήσει ειδική ομάδα για τη Νότια Ευρώπη– είναι αν,

με δεδομένες αυτές τις ομοιότητες που δικαιολογούν την πρόσληψη της ευρωπαϊκής περιφέρειας ως ένα ενιαίο, αν και όχι ομοιογενές όλον, μπορεί να υπάρξει συνεργασία, συντονισμός και συμπόρευση των κοινωνικών και ριζοσπαστικών αριστερών πολιτικών δυνάμεων των επιμέρους χωρών με στόχο τον εθνικό, περιφερειακό και ευρωπαϊκό μετασχηματισμό σε μετακαπιταλιστική κατεύθυνση.

Οι προσδοκίες που καλλιεργήθηκαν κάποια χρονική στιγμή με τη συμβολική μέσω skype επικοινωνία που υπήρξε μεταξύ Πουέρτα ντελ Σολ και Πλατείας Συντάγματος και την ελπίδα ότι τη νίκη του ΣΥΡΙΖΑ θα ακολουθούσαν ανάλογες επιτυχίες των Ποδέμος και της Ενωμένης Αριστεράς στην Ισπανία και του Μπλόκο (μαζί με το ΚΚ) στην Πορτογαλία (η ιταλική πολιτική αριστερά ήταν –και δυστυχώς εξακολουθεί να είναι μια χαμένη υπόθεση) αποδείχτηκαν υπερβολικές. Σήμερα, ακόμη και μετά το χαμήλωμα του πήχη που ακολούθησε την ήττα του ΣΥΡΙΖΑ και τη στήριξη που παρέχει η ισπανική και πορτογαλική αριστερά στις σοσιαλιστικές κυβερνήσεις των χωρών τους, δεν φαίνεται να ενισχύεται η πιθανότητα πολιτικών συνεργασιών, αφού ακόμη και στο ευρωπαϊκό επίπεδο παρατηρούνται στρατηγικές διαφορές μεταξύ των τριών πρώην στενών συμμάχων (ΣΥΡΙΖΑ, Ποδέμος, Μπλόκο) ανεξάρτητα από τη φαινομενική σύγκλιση των επιδιώξεών τους σε εθνικό επίπεδο.

Αυτά, όμως, μπορούμε να τα συζητήσουμε μια άλλη φορά. Από την πλευρά μου, θέλω να τον ευχαριστήσω για την ευγενή του πρόσκληση να είμαι ένας εκ των παρουσιαστών αυτού του θαυμάσιου βιβλίου, για το γενικότερο έργο του που τροφοδοτεί τον αριστερό προβληματισμό, αλλά κυρίως για τη συμβολή του στην υπόθεση της αριστεράς που πιστέψαμε στα νιάτα μας και που η ανάμνησή της μας συνεπαίρνει ακόμη.

Η Αναστασία Ζήση¹ γράφει για το βιβλίο: Χαρίκλεια Παντελίδου (2019), *Θυρόκλειστες κοινότητες και χωροκοινωνικός αποκλεισμός: Μετασχηματισμοί μορφής και νοήματος στον σύγχρονο αστικό χώρο*, Αθήνα: νήσος.

Το βιβλίο της Χαρίκλειας Παντελίδου με τίτλο *Θυρόκλειστες κοινότητες και χωροκοινωνικός αποκλεισμός: Μετασχηματισμοί μορφής και νοήματος στον σύγχρονο αστικό χώρο* αποτελεί μια σημαντική και πρωτότυπη συμβολή στις επιστήμες του χώρου. Με πυκνή γραφή, επιστημονική ακρίβεια και μέριμνα διασχίζει προσεκτικά τη σύγχρονη κοινωνική θεωρία και τον χαρακτήρα των εξελίξεων ως προς τα αστικά φαινόμενα της μετανεωτερικής εποχής.

Στο πρώτο κεφάλαιο η συγγραφέας μέσα από την εξέταση των σύγχρονων κοινωνιολογικών θεωριών διαμορφώνει το κατάλληλο θεωρητικό περιβάλλον, προκειμένου να εντάξει τα αστικά φαινόμενα της μετανεωτερικής εποχής στη βάση μιας διεισδυτικής κοινωνικής ανάλυσης με πολιτικές προεκτάσεις. Η

επιστημονική της περιήγηση στους σύγχρονους διανοητές, όπως οι Bauman, Giddens, Beck, Scott, Lash, Levitas, Harvey, προσφέρει μια έγκυρη και στοχαστική πρόσβαση στις έννοιες και τα θεωρητικά εργαλεία που συνδέουν το τρίπτυχο της ασφάλειας, της ιδιωτικότητας και του φόβου σε μια προοπτική κριτικής ανάλυσης του καπιταλισμού. Ο σύγχρονος προσανατολισμός του αστικού σχεδιασμού και οι αστικές μεταμορφώσεις και εξελίξεις στην τυπολογία των αστικών τοπίων τροφοδοτούνται από τις τρέχουσες πολιτικές χρήσεις της έννοιας της ασφάλειας και η συγγραφέας αναλαμβάνει ευσυνείδητα την ευθύνη της επιστημονικής εμβάθυνσης. Παρακολουθεί με ιδιαίτερη εγρήγορση τις μετανεωτερικές ανησυχίες και τις μετατοπίσεις των διεκδικήσεων στη σφαίρα των ανθρώπινων δικαιωμάτων, από την ελευθερία και την ισότητα προς την ασφάλεια και την ποιότητα ζωής, καθώς και τους ραγδαίους μετασχηματισμούς της ταξικής πάλης σε ένα σύγχρονο ενιαίο και αφηρημένο μέτωπο απόκρουσης μιας οικολογικής απειλής. Χαρακτηριστική είναι η αποτίμηση που εκφράζεται μέσω της φράσης της: «*Πρόκειται πράγματι για μια κοινωνία της διακινδύνευσης όπου η ανασφάλεια λειτουργεί ως ενέργεια που κινεί την οικονομία*» (σελ. 38). Καθώς το πρώτο κεφάλαιο εκτυλίσσει ένα θεωρητικό πλέγμα γύρω από τις έννοιες του φόβου και της ανασφάλειας, η ανάλυση σταδιακά επικεντρώνεται στη χωροκεντρική τους θεώρηση με κύριες

αναφορές στην αναβιωμένη Σχολή του Σικάγο και την πολιτισμική στροφή στην προσέγγιση της πόλης. Αυτή η στροφή συνεπάγεται, όπως η συγγραφέας υποστηρίζει, το να αποκτήσει η πόλη έναν δικό της χαρακτήρα σύμφωνα με τον οποίο η βία και ο φόβος αποτελούν ειδικές της εκδηλώσεις, «*εγκαταλείποντας αναλύσεις σχετιζόμενες με την ιδεολογική υπερδομή του καπιταλισμού*» (σελ. 42). Την ανασκόπηση των διαφορετικών θεωρητικών ρευμάτων και τύπων του αμυντικού σχεδιασμού της πόλης ακολουθεί η ενδελεχής και λεπτολόγα μελέτη του ραγδαίως εξελισσόμενου αστικού φαινομένου της θυρόκλειστης κοινότητας ως ενός παραδείγματος υλικής και συμβολικής εκτόνωσης των μετανεωτερικών ανησυχιών και της νέας οικονομίας και αγοράς που αυτές παρήγαγαν.

Το δεύτερο κεφάλαιο είναι μια πλήρης και εμπειριστατωμένη επισκόπηση των κλασικών και σύγχρονων θεωρήσεων της κοινότητας ως μια από τις κεντρικές αναλυτικές έννοιες της κοινωνικής και ψυχολογικής θεωρίας. Η συγγραφέας προσφέρει στους/ις αναγνώστες/ριες μια ενδελεχή εξέταση της πολυτροπικής εμφάνισης της έννοιας της κοινότητας εντός της μετανεωτερικής κατάστασης και μια προσεκτική κριτική επεξεργασία της αντιπαράθεσης ανάμεσα στις μεταδομιστικές προσεγγίσεις της κοινότητας και τις αντίστοιχες του «τρίτου δρόμου». Η γραφή της ταξιδεύει με άνεση τον αναγνώστη στις σύγχρονες αναθεωρήσεις, στους εννοι-

1. Καθηγήτρια, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, a.zissi@soc.aegean.gr

ολογικούς προσδιορισμούς και στις εξελίξεις μιας έννοιας που αντλεί τη θεωρητική της καταγωγή από τη νεωτερική πολιτική φιλοσοφική και κοινωνιολογική σκέψη. Στο ίδιο κεφάλαιο αναπτύσσεται μια εκτενής επιχειρηματολογία γύρω από τα χαρακτηριστικά τα οποία καθιστούν τις αστικές θυρόκλειστες κοινότητες ως ειδικούς τύπους κατοίκησης και ως ειδικές εκδοχές μιας νέου τύπου ιδιωτικής διακυβέρνησης. Η παρουσίαση των ψυχολογικών και των πολιτικών προσεγγίσεων των αστικών θυρόκλειστων κοινοτήτων δίνει πρόσβαση στους μηχανισμούς της διαμόρφωσής τους, όπως και στις συνέπειες του χωροκοινωνικού αποκλεισμού που αυτές συνεπάγονται.

Η συγγραφέας στο τρίτο κεφάλαιο δυναμικά εφαρμόζει την πολιτισμική προσέγγιση στην ανάλυση της θυρόκλειστης κοινότητας, ξεετάζοντας στον άξονα της προσφοράς και της ζήτησης από τη μια τα ειδικά ψυχολογικά χαρακτηριστικά που συγκροτούν την τελευταία και από την άλλη τις οικονομικές-πολιτικές λειτουργίες των δημόσιων και των ιδιωτικών φορέων που δημιουργούν την πρώτη. Πώς δημιουργείται η επιθυμία για έναν χώρο; Ποια είναι τα κίνητρα και τι διαμορφώνει την ψυχολογική ανάγκη ενός υποψήφιου ενοίκου για έναν ορισμένο τύπο κατοίκησης; Ποια είναι η διαλεκτική υποκειμένου και χώρου που οδηγεί στην άδυση νέων προτύπων αστικής ζωής και «χρυσών κριτηρίων» μιας επιθυμητής και ιδανικής ποιότητας ζωής; Παρουσιάζεται μια σειρά αναλύσεων, βασισμένες σε έρευνες σχετικές με τα κατασκευασμένα κίνητρα συγκεκριμένων κοινωνικών τάξεων, όπως της νέας αστικής τάξης που συγκροτεί το αγροαστικό κοινό της αστικών θυρόκλειστων κοινοτήτων. Αυτή η παρουσίαση τεκμηριώνει τη θεωρητική εργασία των προηγούμενων κεφαλαίων, ενώ επεκτείνεται στη συζήτηση των χαρακτηριστικών που συγκροτούν τον άλλο πόλο αυτού του άξονα, της προσφοράς.

Η πραγματοποίηση και η εικονοποίηση είναι οι δύο κεντρικές έννοιες που απασχολούν το τέταρτο κεφάλαιο ως μεσολαβούσες διαδικασίες και μηχανισμοί εδραίωσης και εμπέδωσης της εμπορευματοποίησης του πολιτισμού εντός του οποίου εντάσσονται οι αστικοί τύποι των θυρόκλειστων κοινοτήτων και των αντίστοιχων τύπων υποκειμενοποίησης που αυτές παράγουν. Με κύριες αναφορές στο έργο του Σταυρίδη, της Zukin, του Lefebvre και της ανάλυσης του Jameson για τον Lukacs η συγγραφέας παρακολουθεί τους αστικούς μετασχηματισμούς και τις μεταμορφώσεις της πόλης από αξία χρήσης σε ανταλλακτική αξία και την αλλοτρίωση του κοινωνικού εαυτού.

Οι αστικές διαιρέσεις των μητροπόλεων, οι χωρικές στρατηγικές για την απώθηση της ετερότητας, η συγκάλυψη των χωρικών αντιθέσεων είναι οι κύριοι θεματικοί άξονες που αναπτύσσονται στο πέμπτο κεφάλαιο μαζί με τις ιδιότητες των «εντός» και των «εκτός» ή των outsiders, όπως αυτές κατανέμονται από τις κυρίαρχες κοινωνικές ομάδες. Η συγγραφέας με ιδιαίτερη εργήγορη παρακολούθηση τα ζητήματα της ετερότητας, του στίγματος και της κοινωνικής μεταβολής διαμέσου του χωρικού αποκλεισμού, όπως και τις διαδικασίες νομιμοποίησης περιορισμών και απωθήσεων της διαφοράς.

Τα τελευταία πέντε κεφάλαια του βιβλίου (έξι έως έντεκα) είναι αφιερωμένα στην ποιοτική ανάλυση ενός γνωστού μυθιστορήματος του Coragessan Boyle, *The Tortilla Curtain*, υπό τον ελληνικό τίτλο *Αμέρικα*. Η πρωτοτυπία της προσέγγισης, η οποία αντλεί από τη σύνθεση της κριτικής ανάλυσης λόγου και της σημειωτικής ανάλυσης του Barthes, έλκει το ενδιαφέρον του αναγνώστη και ταυτόχρονα διευρύνει την γκάμα των ερευνητικών εργαλείων και της ανάλυσης φαινομένων του αστικού χώρου. Η ανάλυση περιεχομένου, που με ιδιαίτερη συνέπεια και επιμέλεια εφαρμόζει η συγγραφέας, παρακολου-

θεί την πορεία του μετασχηματισμού και της εξέλιξης ενός ιδιωτικού οικισμού που εκτείνεται σε μια από τις πλευρές ενός φαράγγιου σε μια θυρόκλειστη και περικλειστη κοινότητα. Η διαλεκτική μεταξύ της χωρικής οριοθέτησης και των πρακτικών που οι κάτοικοι αναπτύσσουν απέναντι στην παρουσία των φτωχών μεταναστών οι οποίοι χωρίς τυπικά έγγραφα διαβιούν στην άλλη πλευρά του φαράγγιου είναι αποκαλυπτική της αναδυόμενης αλλοτρίωσης και ενός πραγματικού αποκλεισμού που αυτή συνεπάγεται. Η ανάπτυξη μιας ανταγωνιστικής κτηματικής αγοράς, που συχνά συνοδεύτηκε από επίσημους δημόσιους φορείς, έπαιξε έναν καθοριστικό ρόλο στην εμπορευματοποίηση της κατοικίας και της περαιτέρω ενεργοποίησης της ζήτησης ως είδος πολιτικού μηχανισμού.

Το βιβλίο της Χαρίκλειας Παντελίδου διασταυρώνει δυναμικά τις επιστήμες του χώρου με τις κοινωνικές επιστήμες και πετυχαίνει να ανταμώσει τα θεωρητικά εργαλεία της σύγχρονης κοινωνικής θεωρίας με τη λογοτεχνία. Ο μόχθος αυτής της εργασίας είναι μεγάλος και τούτο γίνεται φανερό από την πυκνότητα και την εμβάθυνση της παράλληλης αυτής ανάλυσης. Είναι ένα βιβλίο που εμπλουτίζει την ελληνόγλωσση βιβλιογραφία της θεωρίας των αστικών χώρων, της ανθρωπογεωγραφίας και της εφαρμοσμένης κοινωνικής και κοινοτικής ψυχολογίας.

Ο Μύρων Μυρίδης¹ γράφει για το βιβλίο: Michel Bruneau² (2019), Από τη Μικρά Ασία στην Τουρκία, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Κυριακίδη, (Μετάφραση Δέσποινα Κολτσίδα, σελ. 430).

Η Μικρά Ασία των Ελλήνων, η Ανατολία των Τούρκων και άλλων ασιατικών λαών, υπήρξε από παλιά τόπος συγκέντρωσης και εγκατάστασης πολλών και ποικίλων λαών, περαστικών ή λιγότερο περαστικών, που, πάντως, σημάδεψαν ο καθένας με τον τρόπο του αυτήν την «προεξοχή» της Ασίας προς την Ευρώπη.

Δεν είναι έτσι τυχαία γεωγραφική ιδιομορφία το μεγάλο πλήθος των επιμέρους γεωγραφικών ενοτήτων που τη συναποτελούν: Βιθυνία, Παφλαγονία και Πόντος στον Βορρά, Λυκία, Πισιδία, Παμφυλία και Κιλικία στον Νότο, Τρωάδα, Αιολίδα, Ιωνία, μεταξύ άλλων, στη Δύση και Φρυγία, Καππαδοκία, μεταξύ άλλων, στο κέντρο και ανατολικά.

1. Ομότιμος καθηγητής ΑΠΘ. myridis@topo.auth.gr

2. Ο Michel Bruneau είναι γεωγράφος, Ομότιμος Διευθυντής Έρευνας του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών (CNRS) της Γαλλίας.

Ακόμη πιο πλούσιος ο κατάλογος των λαών που την κατοικούσαν: Χετταίοι, Φρύγες, Τρώες, Αιολείς, Δωριείς, Κάρες, Καππαδόκες, Κούρδοι, Πέρσες, Έλληνες, Αρμένιοι, Εβραίοι, Τούρκοι, Λαζοί, για να αναφέρουμε μόνο μερικούς από αυτούς.

Δεν είναι παρά στις αρχές του 20ού αιώνα που η περιοχή ονομάζεται, και σε έναν βαθμό ταυτίζεται, με τη χώρα που έκτοτε ονομάζεται Τουρκία.

Το έργο που αναλαμβάνει στο βιβλίο του ο Michel Bruneau με τίτλο *Από τη Μικρά Ασία στην Τουρκία*, μετάφραση του πρωτοεκδοθέντος γαλλικού πρωτότυπου από τις εκδόσεις του γαλλικού Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών (CNRS), έκδοση στα ελληνικά από τις εκδόσεις Κυριακίδη της Θεσσαλονίκης σε μετάφραση της Δέσποινας Κολτσίδα, αποτελεί μια πολύ μεγάλη συνεισφορά στους μελετητές διάφορων προσεγγίσεων και ειδικότητων για την κατανόηση μηχανισμών και διαδικασιών που συνετέλεσαν στη διαχρονική μακρόχρονη γεωγραφική διαμόρφωση αυτής της περιοχής.

Όπως αναφέρει ο ίδιος στην εισαγωγή του: «Η υπόθεση εργασίας τοποθετεί στο κέντρο της ερμηνείας της περιοχής (...) την αντιμετώπιση τεσσάρων εδαφικών λογικών».

1. Του εξελληνισμού, 2. του εξισλαμισμού και του εκτουρκισμού, 3. του οθωμανικού τοπικού δομικού συστήματος και 4. της εδαφικής ομογενοποίησης του ελληνικού και του τουρκικού εθνικού κράτους.

Η βασική ιδέα αυτού του βιβλίου, όπως αναφέρει η Martine Hovanessian,

είναι να επισημάνει τη μετατόπιση από μια εθνοκοινωνική και θρησκευτική ποικιλομορφία που ζυμώνεται στη διάρκεια δεκαπέντε αιώνων προοδευτικής ελληνοποίησης προς μια «καθαρότητα» που περιορίζει τη σημασία των Άλλων, των ξένων του συστήματος παραγωγής, της μισαλλοδοξίας και του εθνικού στιγματισμού».

Το βιβλίο του Michel Bruneau δομείται σε πέντε μέρη και δεκαεπτά κεφάλαια.

Στην εισαγωγή ο συγγραφέας μας παρουσιάζει, χρησιμοποιώντας μια «γεωϊστορική» προσέγγιση, τα γεωγραφικά και ιστορικά «γεγονότα» που σημάδεψαν την περιοχή, εστιάζοντας στα εδαφικά ζητήματα (χαμένες πατρίδες, γενοκτονίες, διασπορές, αλλά και νέες συγκεντρώσεις).

Στο πρώτο μέρος του βιβλίου ο συγγραφέας αισθάνεται την ανάγκη να «σχεδιάσει» το θεωρητικό πλαίσιο της μελέτης του, επινοώντας, τολμηρά, έννοιες, όπως η «ενδιάμεση περιοχή» ή νέες όπως: «αυτοκρατορία-κόσμος» και «παγκόσμιο σύστημα».

Χρησιμοποιώντας διαφορετικές προσεγγίσεις για τον προσδιορισμό της περιοχής, φτάνει και σε προσεγγίσεις για την «εθνότητα», όπως η μυθικοσυμβολική και οι μεταμοντέρνες θεωρίες περί έθνους.

Αυτό το μέρος του βιβλίου ολοκληρώνεται με την ανάλυση θεμάτων «καθαρά» χωρικών, επανεξετάζοντας την περιοχή μέσα από την οπτική μιας χωρικής κατασκευής, ενός χωρικού μοντέλου, επινοώντας μια άλλη διάσταση

αυτού του χωρικού μοντέλου, τους «λαούς-κόσμους της μακράς διάρκειας».

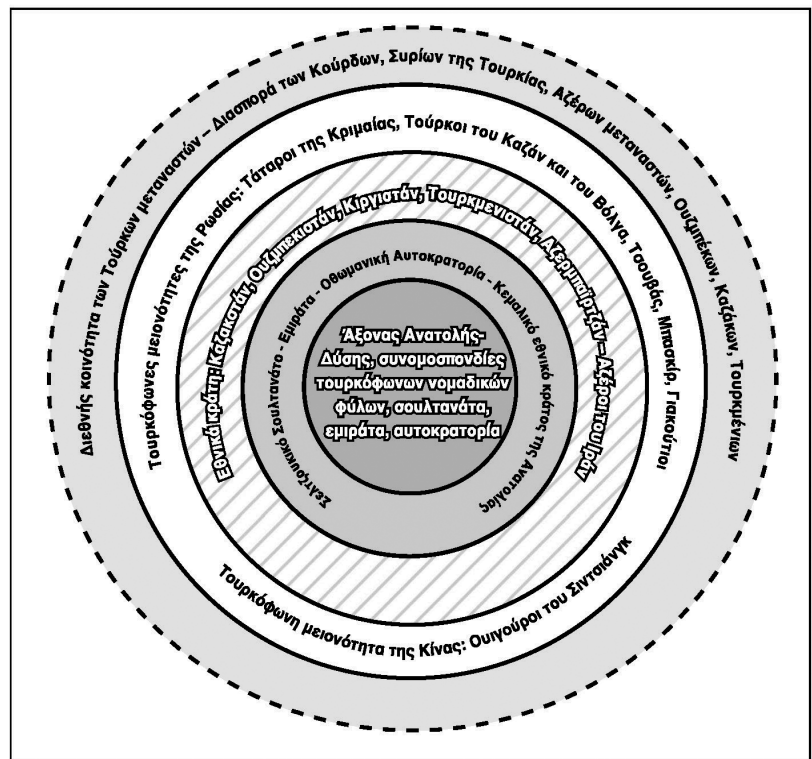
Αυτή η «εδαφική λογική», εξηγεί ο Michel Bruneau, συνίσταται στη «δημιουργία ενός η περισσότερων εδαφικών κρατών μέσω της συγκέντρωσης γύρω από έναν κεντρικό πυρήνα (αυτοκρατορικό κράτος) {...}» και συνεχίζει «εφόσον μια επικράτεια προσδιορίζεται σε μεγάλο βαθμό από τα όρια ή τα σύνορά της, η εδαφική λογική, που αποτελεί μια δυναμική διαδικασία, θα αναλυθεί στο μεγαλύτερο μέρος της σε συνάρτηση με τη διαμόρφωση και την εξέλιξη των παραμεθόριων περιοχών της».

Και ποιες είναι οι παραμεθόριες περιοχές; Σύμφωνα με τον συγγραφέα, καταρχήν τα Βαλκάνια και κυρίως ο ελληνισμός, ακολουθεί ο τουρκικός χώρος της Ανατολίας, στη συνέχεια ο περσιραϊκός λαός και τέλος Αρμένιοι και Κούρδοι («ανθεκτικοί λαοί», της «μακράς διάρκειας», όπως ο ίδιος επισημαίνει). Και με την ευκαιρία επανέρχεται στο να οριοθετηθεί ξανά τους σκοπούς του βιβλίου του αναφέροντας ότι «{...} είναι να εξηγήσει γιατί και πώς η Μικρά Ασία είχε διαφορετική εξέλιξη από αυτή των γειτονικών Βαλκανίων», φτάνοντας «στον 20ό αιώνα στη σύσταση ενός μόνο εθνικού κράτους», σε αντίθεση με τα Βαλκάνια, για παράδειγμα, στα οποία «υπήρξε μια εξέλιξη από τον 19ο αιώνα μέχρι σήμερα προς την κατεύθυνση του κατακερματισμού των (δέκα εθνικά κράτη)».

Με αφορμή αυτές τις σύνθετες και εναλλασσόμενες στον χρόνο χωρικές διασυνδέσεις και επιρροές ο συγγραφέας φροντίζει να μας παρουσιάσει τα παραπάνω με μια σειρά εικόνων, όπως ο ίδιος τις ονομάζει, μια σειρά χωροχρονικών διαδρομών και μοντέλων.

Οι εικόνες αυτές στην πραγματικότητα είναι αυτό που στη Χαρτογραφία ονομάζουμε χαρτογράμματα. Διαγράμματα, δηλαδή, που αναπαριστούν γραφιστικά μια χωροχρονική εικόνα γεωγραφοϊστορικών συμβάντων.

Η αξία αυτών των χαρτογραμμάτων είναι μεγάλη παρά την έλλειψη χρώμα-

Σχεδίαση: Marie-Louise Penin, 2004

- Κινητό κέντρο που μετακινήθηκε κατά μήκος ενός άξονα Ανατολής-Δύσης στις ευρασιατικές στέπες
- Χώρος της Ανατολίας που σταδιακά συγκέντρωσε τουρκόφωνους πληθυσμούς
- Εξισλαμισμένος ιρανοτουρκικός κόσμος της Κεντρικής Ασίας και του Καυκάσου
- Τουρκόφωνοι λαοί της περιφέρειας
- Διεθνής κοινότητα, διασπορά τουρκόφωνων μεταναστών στην Ευρώπη και ανά τον κόσμο

Εικόνα 5. Χωροχρονικό μοντέλο των Τούρκων.

Εικόνα 2: Το χωροχρονικό πρότυπο των Τούρκων.

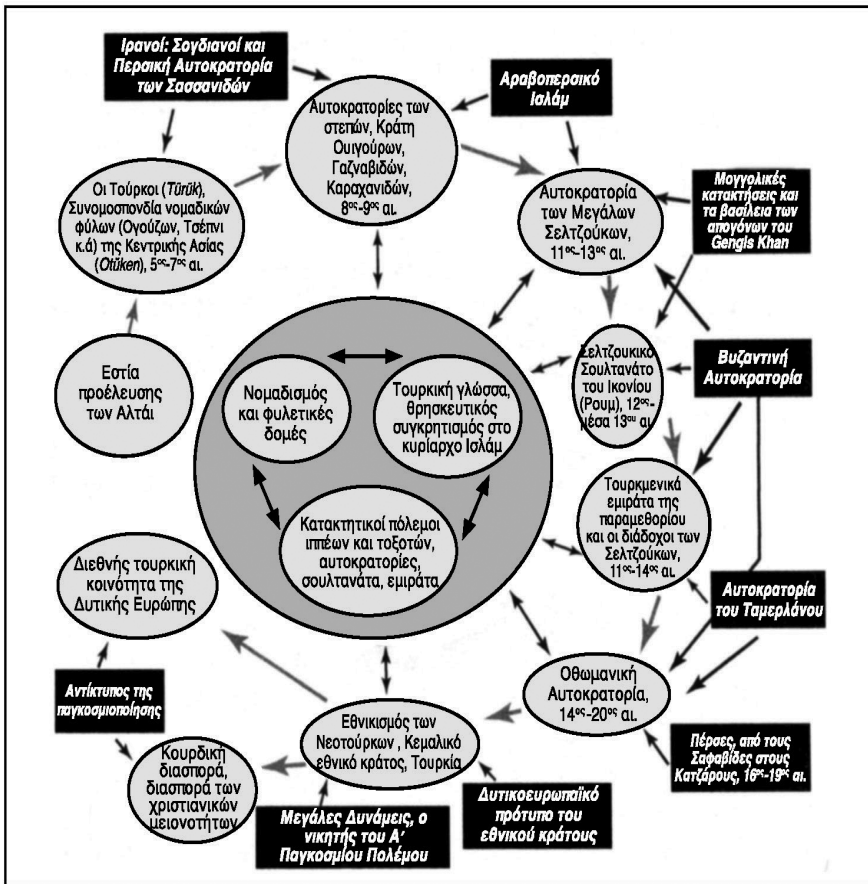
τος, διότι εύγλωττα και συνεκτικά συνθέτουν μια εμπειριστατωμένη ανάλυση πολλών σελίδων, προσφέροντας στον αναγνώστη μια «οπτικοποίηση» των αναφερόμενων. Έτσι, οι έννοιες του «κεντρικού κράτους», οι γειτονικές περιοχές της «εδαφικής λογικής» για την τεκμηρίωση των θέσεων γίνεται πιο παραστατική και εντέλει πιο πειστική.

Το δεύτερο μέρος του βιβλίου ολοκληρώνεται με την αναλυτική παρουσίαση, μέσα από εκτενή και βιβλιογραφικά τεκμηριωμένα κείμενα, καθώς και σύνθετα χαρτογράμματα, της σημασίας του ρόλου και των επιρροών των διάφορων λαών που διαμόρφωσαν για αιώνες την ιστορία και τη γεωγραφία της

Μικράς Ασίας, αλλά σε έναν βαθμό και των γειτονικών περιοχών.

Ο ελληνισμός, οι Σελτζούκοι, οι Ουγούζοι και οι Μαμελούκοι Τούρκοι, οι Πέρσες, οι Αρμένιοι και οι Κούρδοι. Ανάμεσα στον ιρανοπερσικό και βυζαντινοοθωμανικό χώρο αυτοί οι δυο «ανθεκτικοί λαοί» έπαιξαν στη «μακρά διάρκεια» έναν ρόλο διασυνδεδετικό σε μια ορεινή παραμεθόριο περιοχή, σημάδεψαν με τη σειρά τους με τον τρόπο τους την περιοχή, όπως ο συγγραφέας επισημαίνει συστηματικά.

Μια πληροφορία ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα, έτσι όπως απεικονίζεται σε ένα από τα χαρτογράμματα του βιβλίου, αποτελεί η έκταση και η σημαντικό-

Σχεδίαση: Marie-Louise Penin, 2004

Εικόνα 4. Χωροχρονική διαδρομή των Τούρκων.

Εικόνα 4: Η χωροχρονική τροχιά των Τούρκων.

τητα της περσοϊρανικής επιρροής από τον 6ο π.Χ. αιώνα στην περιοχή και έξω από αυτήν (από τη Μακεδονία και τη Θράκη στην Αίγυπτο και τη Λιβύη και ανατολικά μέχρι το Αφγανιστάν).

Η «δημογραφική μηχανική» ή η προσπάθεια εθνικής ομογενοποίησης αποτελεί το αντικείμενο του τρίτου μέρους του βιβλίου.

Πρόκειται, δηλαδή, για τη μελέτη της «αναγκαστικής και βίαιης εθνικής ομογενοποίησης», της δημιουργίας ενός εθνικού τουρκικού κράτους εθνικά ομοιογενούς. Η πολιτική αυτή (ίσχυσε σε έναν βαθμό και στην Ελλάδα των αρχών του 20ού αιώνα), η επονομαζόμενη «δημογραφική ή εθνική μηχανική», ήταν η κύρια αιτία της ριζικής ανασύνθεσης των δύο κρατών, του τουρκικού και του ελληνικού.

Αξίζει να σημειωθεί η σημασία που δίνει ο συγγραφέας στην «επιστημονικότητα» που χαρακτήριζε Ενωτικούς και Κεμαλιστές στις προσπάθειες αυτές. Κοινωνιολογία και Στατιστική και κατ' επέκταση Χαρτογραφία μπόκαν στην υπηρεσία του «τελικού στόχου». Σε εφαρμογή ενός διατάγματος «εθνικής μηχανικής» υποχρεώθηκαν όλοι οι τοπικοί υπεύθυνοι να διεξαγάγουν απογραφές και να σχεδιάσουν (θεματικούς) χάρτες της σύνθεσης του πληθυσμού και της κατανομής του σύμφωνα με την εθνικότητά του.

Αξίζει να σημειωθεί η σημασία που δίνει ο συγγραφέας στην «επιστημονικότητα» που χαρακτήριζε Ενωτικούς και Κεμαλιστές στις προσπάθειες αυτές. Κοινωνιολογία και Στατιστική και κατ' επέκταση Χαρτογραφία μπόκαν στην υπηρεσία του «τελικού στόχου». Σε εφαρμογή ενός διατάγματος «εθνικής μηχανικής» υποχρεώθηκαν όλοι οι τοπικοί υπεύθυνοι να διεξαγάγουν απογραφές και να σχεδιάσουν (θεματικούς) χάρτες της σύνθεσης του πληθυσμού και της κατανομής του σύμφωνα με την εθνικότητά του.

Σχεδιάστηκαν χάρτες που εμφάνιζαν τις μετακινήσεις των Κούρδων και τους τόπους διαμονής τους τον χειμώνα και το καλοκαίρι. Επιπλέον, υπήρχαν στοιχεία ως προς την αστικότητα (χωριά-πόλεις). Αυτό που μοιάζει ενδιαφέρον είναι ότι ο πληθυσμός ταξινομείται σύμφωνα με την εθνικότητα και όχι τη θρησκεία (έως το 1915).

Η συγκέντρωση αυτών των στοιχείων και η χαρτογράφησή τους αποτέλεσε αργότερα ένα μεγάλο όπλο των Ενωτικών και στη συνέχεια των Νεοτούρκων για την εθνική ομογενοποίηση της Τουρκίας, μέσα επίσης και από την ανάπτυξη μιας επιστημονικά θεμελιωμένης δημογραφικής πολιτικής με ποσοτώσεις και ελέγχους των τουρκικών-μουσουλμανικών πληθυσμών και μη.

Θα μπορούσε να υποθέσει κανείς, παρακολουθώντας την καταγραφή μαρτυριών και ντοκουμέντων από τον συγγραφέα, ότι οι επερχόμενες γενοκτονίες και διωγμοί έως την τελική φάση των πληθυσμιακών ανταλλαγών είχαν και «επιστημονική» υποστήριξη (!).

Αυτή η ανάγκη επιστημονικής υποστήριξης στον εκτουρκισμό της σύγχρονης Τουρκίας, σύμφωνα με τον συγγραφέα, βρίσκει «βοήθεια» στη Γεωγραφία και στη Χαρτογραφία. Η έντονη χαρτογραφική παραγωγή της περιόδου αυτής δεν αποτυπώνει μόνο σύνθεση και κατανομή πληθυσμών, αλλά διαμορφώνει και μια νέα εικόνα του χώρου, αναδεικνύοντας τη νέα ονοματολογία τόπων και περιοχών με την υποχρεωτική αλλαγή των τοπωνυμίων. Ο συγγραφέας μας πληροφορεί ότι το 1929 εκδίδεται ένας Γενικός Χάρτης της Τουρκίας με λατινικούς χαρακτήρες, μεταξύ άλλων λίγο αργότερα, από τον τουρκικό Σύλλογο Γεωγράφων.

Η μελέτη της θέσης, γεωγραφικής και ιστορικής, της Μικράς Ασίας, και πλέον Τουρκίας, με τους γείτονές της, μικρούς και μεγάλους, Ελλάδα, Ρωσία κ.ά., είναι το αντικείμενο του τέταρτου μέρους αυτού του βιβλίου.

Ο συγγραφέας θέτει ερωτήματα για προβληματισμό, αναπτύσσει όμως και θέσεις για τον ρόλο που έπαιξαν τα

«σημεία διασύνδεσης», όπως τα αποκαλεί, δηλαδή η βορειοανατολική Μικρά Ασία σε σχέση με τη Ρωσία ή η Θράκη και τα Βαλκάνια σε σχέση με την Κωνσταντινούπολη ή ακόμη το Αιγαίο Πέλαγος και η Μεσόγειος σε σχέση με την Ιωνία και τη Σμύρνη (την άπιστη!). Όπως ο ίδιος επισημαίνει εμφατικά «οι πληθυσμοί αυτού του σημείου διασύνδεσης (βορειοανατολική Μ. Ασία), υπήρξαν θύματα των συνεχών συγκρούσεων («δημογραφική μηχανική»), ανάμεσα σε Αυτοκρατορίες και τοπικά Πριγκηπάτα» και συνεχίζει: «Αυτός ο χώρος παραμένει μια ζώνη πιθανής αστάθειας και έντασης {...}».

Όσο για τον ρόλο της Ανατολικής Θράκης ως σημείο διασύνδεσης, ο συγγραφέας επισημαίνει αναλυτικά ότι πέρα από αυτόν που έπαιξε τόσο στη Βυζαντινή όσο και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία αποτελεί σήμερα μια «διασυνοριακή περιοχή-άδυτο, πλήρως εκτουρκισμένη και προορισμένη να προστατεύει την Κωνσταντινούπολη {...}», αναφερόμενος επίσης και στη σημερινή ιδιαιτερότητά του ως δίοδο των μεταναστευτικών εξ ανατολών ρευμάτων.

«Μια διασπαστική γραμμή διέκοψε την ενότητα μιας χιλιετίας του χώρου του Αιγαίου Πελάγους και των μικρασιατικών ακτών». Με αυτή την εμβληματική φράση συνοψίζει μια ιδιαίτερα αναλυτική προσέγγιση στο θέμα που, κυρίως για τον ελληνισμό, αποτέλεσε και αποτελεί ένα από τα άκρως ευαίσθητα ζητήματα τόσο σε επίπεδο γεωγραφίας όσο και ιστορίας, κοινωνιολογίας, οικονομίας και φυσικά πολιτισμού.

Δεν θα μπορούσε, βέβαια, να μείνει έξω από αυτήν την ανάλυση ο ρόλος και η σημασία της Νοτιοανατολικής Μικράς Ασίας ως σημείο διασύνδεσης με τον αραβικό και εβραϊκό κόσμο. Η σημερινή συγκυρία αποτελεί τον αδιαμφισβήτητο μάρτυρα.

Στο πέμπτο και τελευταίο μέρος του βιβλίου του ο Michel Bruneau επιχειρεί τη σύνθεση όσων αναλυτικά τον απασχόλησαν στα προηγούμενα τέσσερα μέρη μέσα από τη «διασπορά και τη δια-

κρατικότητα των λαών της Μικράς Ασίας». Τα «εδάφη της μνήμης, η διασπορά, η διακρατική τουρκική κοινότητα» αποτελούν τους οδηγούς για την ύφανση αυτού του γεωγραφοϊστορικού τάπητα.

Κοινό μοτίβο αυτής της σύνθεσης αποτελούν οι απόηχοι ακραίων γεγονότων (γενοκτονίες, εθνοκαθάρσεις...) από τη μια μεριά και οι ζωντανό ήχο σύγχρονων γεγονότων (μεταναστεύσεις, διασπορές, επεκτατισμοί και ιδεοληψίες) από την άλλη.

Ο Michel Bruneau, Γάλλος γεωγράφος, με υψηλή γνώση της ιστορίας και σημαντικός ελληνολόγος (βλέπε ποντιολόγος), καταφέρει με το καινούργιο βιβλίο του (μεταφρασμένο ήδη στα ελληνικά, στα αραβικά και στα τουρκικά) να διατρέξει με ιδιαίτερη ευαισθησία και γνώση τις μακρόχρονες και πολλαπλές φάσεις της «εξέλιξης» της πολυπολιτισμικής, πολυεθνικής, πολύγλωσσης και πολύθρησκης Μικράς Ασίας στο εθνικό κράτος της Τουρκίας των ογδόντα και εκατομμυρίων κατοίκων και του δισυπόστατου της γεωγραφίας της.

Γνωρίζοντας τον Michel μερικές δεκαετίες πλέον μπορώ να πω άφοβα ότι η ενασχόλησή του με αυτά τα θέματα δεν οφείλεται μόνο στο επιστημονικό ενδιαφέρον του Γάλλου «περιηγητή», αλλά είναι το αποτέλεσμα της αγάπης, του ενδιαφέροντος και του ενθουσιασμού, που με εντυπωσίασαν από τις πρώτες συζητήσεις μαζί του, με τα οποία σκύβει πάνω σε αυτά τα θέματα. Μπορώ να μαρτυρήσω ανενδοίαστα και πεισμένος από καιρό ότι ο Michel γνωρίζει αυτά τα θέματα καλύτερα και βαθύτερα από τους περισσότερους Έλληνες που ασχολήθηκαν και ασχολούνται με τη Μικρά Ασία και τον ελληνισμό της, μεταξύ άλλων πολλών πολιτισμών που έζησαν και έδρασαν στην περιοχή.

Διαβάζοντας το βιβλίο του τόσο στα γαλλικά όσο και στα ελληνικά (και αυτό έχει τη σημασία του), διαπίστωσα με μεγάλη «ανακούφιση» τον ήρεμο και αποστασιοποιημένο τρόπο με τον οποίο τοποθετείται απέναντι στα πράγματα. Και δεν πρόκειται, βέβαια, για την «ουδετε-

ρότητα» (;) του «τρίτου», αλλά αυτού που η μεγάλη γνώση του του επιτρέπει να έχει άποψη. Νομίζω ότι το *Από την Μικρά Ασία στην Τουρκία* είναι ένα καλογραμμένο και καλά οργανωμένο, ένα «ορθο-γραφημένο», επιστημονικό κείμενο που διαβάζεται με το ίδιο ενδιαφέρον και την ίδια ένταση που διαβάζω τα αστυνομικά μυθιστορήματά μου.

Πρέπει να φτάσουμε στο τέλος του βιβλίου για να κατανοήσουμε τη μακρά διαδικασία που αναπτύσσεται σε αυτήν την έρευνα, δηλαδή την περιγραφή ενός κόσμου τόσο μυθικού όσο και ιστορικού με πολλαπλές διασταυρώσεις που «εξελίχθηκε» σε ένα κράτος-έθνος που στέκεται σήμερα απέναντι σε μια πολυσυλλεκτική αυτοκρατορία, τη Μικρά Ασία, εδαφικό και πολιτισμικό χωνευτήριο, που κινείται από τις σχέσεις μεταξύ των διάφορων ενοτήτων, τις συνέχειες και τις ασυνέχειές τους. Ο συγγραφέας εύστοχα χρησιμοποιεί γεωγραφικούς νεολογισμούς για την ονομασία του σημερινού αποτελέσματος ως «ενδιάμεσες περιοχές», για να προσδιορίσει τον ρόλο του ρυθμιστικού στοιχείου μεταξύ Ευρώπης και Μέσης Ανατολής.

Σε όλη την εξέλιξη και το ξετύλιγμα αυτής της γεωϊστορίας, το βιβλίο μας δείχνει με επιτυχία πώς με την πάροδο του χρόνου μια πολυεθνική αυτοκρατορία θα επιτύχει το έργο της μετάβασης της σε ένα κράτος που ξεκίνησε με την επανάσταση των Νεότουρκων, συνέχισε με τον κεμαλικό εθνικισμό, για να ολοκληρωθεί με την εφαρμογή της πολιτικής της «δημογραφικής πολιτικής», η οποία λειτούργησε καταλυτικά στην εμφάνιση γενοκτονιών, εξοριών και διασπορών.

Έτσι κοιταγμένο το βιβλίο αποτελεί μέρος και συνέχεια της έρευνας του συγγραφέα η οποία έχει συμβάλει σημαντικά στη θεώρηση της έννοιας της διασποράς καταρχάς στους ελληνοπονησιακούς πληθυσμούς και συνεχίστηκε και σε άλλες διασπορές (όπως αυτές των Αρμενίων).

Το κείμενο ζωντανεύει τη (διά)χρονικότητα για την καλύτερη κατανόηση του τρόπου που ολοκλήρωσε αυτήν την

«κατασκευή» μεταξύ Ευρώπης και Ασίας. Αυτή η άποψη της γεωϊστορίας που στηρίζεται δυναμικά σε γραφιστικές και χαρτογραφικές κατασκευές βοηθά στην κατανόηση μιας συνεχούς κίνησης και μετάβασης σε εξέλιξη των βασικών εθνοτήτων που διαδραμάτισαν πρωταγωνιστικούς ρόλους (ελληνισμού, ιρανοπερσών, τουρκικών φυλών, Αρμενίων, Κούρδων). Αυτή η γραφιστική χαρτογραφική αναπαράσταση δεν εικονογραφεί απλώς το κείμενο, αλλά συμπληρώνει δημιουργικά και παραγωγικά το κείμενο, δίνοντας απαραίτητα συμπληρωματικά στοιχεία για την ανάγνωση και την κατανόηση όρων και εννοιών. Πρόκειται για ένα «συμπλήρωμα ανάγνωσης» που «οπτικοποιεί» και πλουτίζει την προς άντληση γνώση που προσφέρει στον αναγνώστη.

Σήμερα, ακόμη το τουρκικό κράτος μοιάζει να έχει εκκρεμότητες με όλες σχεδόν τις εθνότητες που συναποτελούσαν την παλιά αυτοκρατορία, περιτριγυρισμένο από Έλληνες στις δυτικές ακτές του, Αρμένιους στα ανατολικά, Κούρδους στα κεντρικά και νότια, δημιουργώντας ίσως νέα μέτωπα που αμφισβητούν την ομοιογένεια που τόσο επίμονα ζητούσε σε όλο το πρώτο μισό του 20ού αιώνα. Ο Michel Bruneau καταφέρνει με τη γνώση και την ορθογραφία του να ξετυλίξει όλο το κουβάρι, προσφέροντας στον αναγνώστη την απόλαυση της ανάγνωσης ενός κειμένου (βοηθούσης και της ελληνικής μετάφρασης) διαρθρωμένου με ένα είδος κινηματογραφικής αφήγησης κατά την οποία ο λόγος γίνεται εικόνες και οι εικόνες γίνονται λόγος.

Σημείωση

Ομολογώ (επαγγελματική διαστροφή;) ότι θα προτιμούσα μερικά από αυτά τα χαρτογράμματα, τα οποία, ειρήσθω εν παρόδω, εμφανίζονται στη διεθνή βιβλιογραφία συχνά, αποδεικνύοντας τη χρησιμότητα και την αποτελεσματικότητά τους, ή έστω συμπληρωματικά αυτών, να πλουτισθούν με μερικές «κανονικές» απεικονίσεις του φυσικού χώρου. Δυστυχώς, εκτός από γεωχαρτογράφους και γεωχαρτογραφίζοντες, η πλειονότητα πολλών άλλων ειδικοτήτων (οικονομικοί επιστήμονες, κοινωνιολόγοι, ακόμη και ιστορικοί, μεταξύ και άλλων πολλών) επιμένει σε μία «α-χωρική» προσέγγιση των θεμάτων τους, «ικανοποιούμενοι» συχνά από μία «διαγραμματική» αναπαράσταση.